SZEMLE

A LEADER+ program a dél-mátrai településeken

SZÉNÁSY ANDREA

Kulcsszavak: LEADER+, vidékfejlesztés, életminőség javítása, „Dél-Mátra 11", „Dél-Mátra" akciócsoport.

ÖSSZEFOGLALÓ MEGÁLLAPÍTÁSOK, KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

A LEADER+ programban megpályázható pénzek ugyan nem oldják meg a térség gazdasági és szociális problémáit egyik pillanatról a másikra, de jó lehetőséget nyújtanak arra, hogy együttműködő partnerek, a település lehetőségeihez igazodva, projektek megvalósítását kezdeményezzék. Erre vállalkozott 2005-ben a „Dél-Mátra 11" akciócsoport, melynek kedvező fogadtatásain felbuzdulva még 13 település csatlakozott, s „Dél-Mátra" akciócsoportként folytatják a már megkezdett utat.

BEVEZETÉS

Az agrárgazdaság és a vidék fejlesztése Magyarországon egymástól elválaszthatatlan fogalomként ivódott be az emberek tudatába, ami az 1990-es rendszerváltásig eredményesen valósult meg. A rendszerváltás után ennek az egymásrautaltságnak a hiánya időről időre – tájak között ugyan eltérően – megfogalmazódott az EU-csatlakozásig, majd a csatlakozás után újra, mint egymástól elválaszthatatlan fogalmak, kategóriák jelennek meg (*Magda, 2007*).

A rendszerváltás előtt – a magyarországi mezőgazdaság hatékonyságával együtt – feladatként fogalmazódott meg a vidéken élők foglalkoztatásának, a vidéki térségek életminőségének javítása és annak folyamatos fejlesztése is. A nemzetgazdaság, a vidék foglalkoztatási gondjainak csökkentése érdekében minden olyan megoldás támogatást érdemel, amely ezt az alapvető feszültséget képes napjainkban is mérsékelni (*Magda S. – Magda R., 2009*). Ebben megoldásként szerepelhet a LEADER+ program is.

AZ EURÓPAI UNIÓ SEGÍTSÉGE

Hazánkban a munkanélküliségi ráta jelentősen magasabb a falvakban, mint a városokban. A tartós munkanélküliség is magas a vidéki térségek többségében, ami annak is következménye, hogy 1990-től napjainkig 600 ezer fő került ki a mezőgazdaságból és az élelmiszeriparból. A nemzetközi jellemzőkkel megegyezően, hazánkban az agrárágazatban foglalkoztatottak korösszetétele is egyre kedvezőtlenebb. A középkorú és az idősödő (40 éves és idősebb) korosztályokhoz tartozik a mezőgazdasági munkaerő 62,2%-a. A foglalkoztatottak közel egyharmada 50 éven felüli (*KSH*). Ez a probléma más európai uniós országban is megtalálható. Hazánk-

ban az idős gazdálkodók közül sokan a gazdaságtalan, elaprózott birtokstruktúra, valamint a fejlesztési források hiánya következtében nem képesek az Európai Unió követelményeinek megfelelő, versenyképes termelés folytatására. A munkaképes, aktív korú népesség rossz munkalehetőségekkel rendelkező falvakból történő elvándorlását, ezáltal az inaktívak és a munkanélküliek növekvő arányát erősíti a városokból kiszoruló, munkanélküli, alacsony státusú rétegek – sok esetben roma népesség – bevándorlása, akik munkahelyük elvesztésével és a megélhetési költségek növekedésével az elszegényedő falvakba kényszerülnek. Mindezen segíthet az EU-ban kezdeményezett LEADER program.

A 90-es évek elején kialakult munkanélküliségi különbségek, a „veszélyeztetett" megyék és régiók köre és sorrendje nem változott. A tendencia kialakulásának magyarázata a hagyományos iparvidékek (Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Dunántúl) és a mezőgazdasági területek (Észak- és Dél-Alföld) gazdasági súlyának csökkenése volt. Ehhez járult a mezőgazdaság változása is, mert a foglalkoztatást igénylő kertészet, szolgáltatás, mezőgazdasági feldolgozóipar jelentősen visszaesett. A foglalkoztatási helyzet a kisebb, illetve a vidéki központoktól távol eső településeken súlyosabb. A különbségeket tovább növeli, hogy a kisebb településeken általában kevesebb az aktív korú népesség, folyik a munkaképes lakosság elvándorlása, fokozódik e települések elöregedése, hosszabb távon az elnéptelenedése. Eddigi vizsgálataim azt támasztják alá, hogy minél kisebb a település, annál magasabb a munkanélküliség és annál roszszabbak az életkörülmények is. Különösen az alacsony szakképzettségű, középkorú vagy idősebb munkavállalók, ezen belül kiemelten a gyermekeiket egyedül nevelő nők elhelyezkedési, munkavállalási esélyei korlátozottak.

A vidékfejlesztés forrásainak megfelelő hatékonyságú felhasználásához, a forrásfelvevő képesség fokozásához elengedhetetlenül szükséges az innovációt, a vállalkozó képességet és kedvet fokozó, a piaci lehetőségeket, várható trendeket bemutató képzések szervezése. Erre vállalkozott a LEADER program keretében a gyöngyösi *Károly Róbert Főiskola*.

A magyarországi LEADER program a Károly Róbert Főiskolához két szállal is kötődik. Egyrészt a főiskola nyerte el annak lehetőségét, hogy a *Magyarországi LEADER Központtal* karöltve végezhesse hazánkban a LEADER oktatását, melynek keretében szemináriumokat és nemzetközi konferenciákat szerveztek 2005 és 2007 között, melyben közreműködtem.

A Károly Róbert Főiskola térségében megalakult a „Dél-Mátra 11" akciócsoport, majd később a „Dél-Mátra" akciócsoport (vezetője *Bárdosné Kocsis Éva*). A közelmúltban nyolc szemináriumot, két nemzetközi konferenciát és számos egynapos oktatást szerveztünk. A háromnapos szemináriumokon az első két napon előadásokat hallgattak a résztvevők, esténként pedig kapcsolatokat építhettek külföldi, illetve más hazai akciócsoportok képviselőivel, míg a harmadik napon a megrendezett szeminárium helyszínén projektbemutatókon vehettek részt. A szemináriumokon kialakult kapcsolatok révén, illetve tapasztalataik alapján hamar rájöttek a LEADER+ programban részt vevők, hogy a vidéki térségek foglalkoztatási helyzetén javítani lehet a vonzó táj, a természeti kincsek és a kulturális örökség turisztikai célú hasznosításával. A falusi vendéglátóhelyeket egyelőre alacsony szolgáltatásminőség és kapacitáskihasználtság jellemzi. A turisztikai bevétel erősíti a helyi gazdaságot, így hozzájárul az életminőség javításához és a regionális gazdasági hátrányok leküzdéséhez, ezért ezt mindenképpen a fontos feladatok közé célszerű sorolni.

A gazdasági hátrányokhoz hozzájárult többek között az is, hogy a vidéki térségekben a hosszabb távon munkanélküli személyek – többségükben romák – száma a regisztrált munkanélküliek számának több mint 50%-a. Ebbe a társadalmi cso-

portba tartozók képtelenek kihasználni a felmerülő foglalkoztatási lehetőségeket, és saját vállalkozásokat sem tudnak indítani, tekintettel arra, hogy nehéz helyzetükben passzivitás, közömbösség és a kezdeményezőkészség hiánya a jellemző. Jelentős veszély, hogy az elsősorban szociális támogatásokból élő családok esetén az új generációk sem tudnak majd rendszeres munkából megélni. Eme konkrét célcsoport vonatkozásában foglalkoztatási, rövid idejű oktatási programok segíthetik elő a fokozatos átmenetet a munka világába, illetve a szociális foglalkoztatás jelenthet megoldást. Mind a vidékfejlesztési, mind a foglalkoztatási problémák szükségessé tették a LEADER+ program bevezetését a térségben is.

A LEADER PROGRAMRÓL RÖVIDEN

Az Európai Unió mezőgazdasági politikája (Közös Agrárpolitika, KAP) 1957 óta folyamatosan átalakul. A munkahelyek és a megfelelő mennyiségű élelmiszer biztosításán túl egyre inkább előtérbe került a környezet védelme, az élelmiszer-ipari termékek iránti minőségi igény, a vidéki táj képének és az adott vidéki térség kulturális identitásának, értékeinek és örökségének a megőrzése is. A „hagyományos" fejlesztési politika átalakítása érdekében jött létre az Európai Unióban a LEADER program. (A rövidítés a program francia elnevezésének kezdőbetűiből származik: **L**iaison **E**ntre **A**ctions pour le **D**evelopment de l'**E**conomie **R**urale. Magyarul: közösségi kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztése érdekében.)

A LEADER-t az Európai Unió eredményes közösségi kezdeményezésének tartják, melyet az is mutat, hogy a program első szakaszában, 1991-1994 között 217 vidéki térségben 25 ezer munkahely teremtődött, míg a második szakaszban, 1994-1999 között ez a szám 1000 vidéki térségben 100 ezerre tehető.

A magyarországi EU LEADER kísérleti program célja az volt, hogy segítse a programra való felkészülést, majd hazánkban a LEADER+ végrehajtása 2005 májusában kezdődött megyei és regionális szintű tájékoztatókkal és felkészítő képzésekkel. 2005 júniusában jelent meg a LEADER helyi akciócsoportok kétkörös kiválasztási folyamatában az első pályázati kör felhívása. Az első pályázati fordulóban 186 darab akciócsoport nyújtott be pályázatot, melyekből 149 jutott a második pályázati fordulóba. Majd 2006 márciusában 70 LEADER akciócsoport került kiválasztásra 6,3 milliárd Ft támogatással. A nyertes akciócsoportok területén 920 település található, és mintegy 1,5 millió ember él. A kiválasztott akciócsoportok a helyi vidékfejlesztési tervek megvalósítását 2006 nyarán kezdték meg.

Helyi szinten – a két körben bejelentett pályázati felhívások eredményeként – a Helyi Akciócsoportok több mint 3600 pályázatából 2700 projekt került kiválasztásra. Ezek egyharmada az idegenforgalomhoz kapcsolódik, további egyharmada a kulturális örökség megőrzéséhez és fejlesztéséhez, míg a többi helyi partneri együttműködésekhez, a helyi vállalkozások, a mezőgazdasági termékek és egyebek fejlesztéséhez. Várhatóan a szolgáltatási hiányok és a foglalkoztatás is javul ezektől. A Döntés-előkészítő Bizottság 2007. márciusa és júliusa között döntött a projektekről. A projektek összértéke 21 000 000 euró volt. 2008. augusztus végéig az összes projekt lezárult.

A „DÉL-MÁTRA 11" AKCIÓCSOPORT

A „Dél-Mátra 11" akciócsoport 2005. július 18-án alakult 41 fővel. A Monitoring Bizottság létszáma 21 fő. Gesztorszervezetként közreműködött a *Károly Róbert Nonprofit Kft.*, melynek központja *Atkár Tass-pusztán* található. Az akcióterv végrehajtási időszaka: 2006. május 5.–2008. július 23. Az akciócsoport 90 millió Ft támogatást nyert el. Az akciócsoportban 11 település vesz részt a Gyöngyösi Statisztikai Kistérségből. A települések egységes, területileg összefüggő, egymással határos területen helyezkednek el a Mátra déli lá-

bánál, s egyúttal a *Mátra Történelmi Borvidék* jelentős területét is lefedik. A településeken döntően szőlő-, gyümölcs- és kertészeti kultúrák jellemzőek. A települések közül néhányban az országban szinte egyedülállóan jött létre a külszíni bányászat és az erre épülő ipari tevékenység, melynek munkahelyteremtő hatása kihat az akciócsoport valamennyi községére. A településszerkezeti adottságok is azonosak, a települések lakosságszáma is hasonló. A közelben található Gyöngyös város és vidéke kapcsolatrendszere mind gazdaságilag, mind közlekedési szempontból és szolgáltatási kapcsolatokat tekintve is szorosan együttműködik. A város, mint kistérségi központ azonban nem okoz akkora népességelszívást, mint az ország más területein, köszönhetően a környező települések lehetőségeinek. Elmondható az is, hogy a palóc népi hagyományok főként a népdalokban, néptáncokban, öltözködésben és a gasztronómiában fedezhetők fel. A „Dél-Mátra 11" akciócsoport közös célja az életminőség javítása. A program minden apró eleme e cél elérését szolgálta, a környezeti adottságokra, értékekre támaszkodóan szerves egységben, hogy a jövőben képesek legyenek folyamatosan alkalmazkodni a folyton változó körülményekhez. Az akciócsoport vidékfejlesztési programja a *Szőlő–Bor–Hagyományok* hármas elvére épült, amely jól tükrözi a települések legjellemzőbb tulajdonságait (*„Dél-Mátra 11" anyaga*).

A települések lakói elsősorban mezőgazdasági tevékenységből élnek, és Gyöngyösön vagy környékén működő ipari vállalatoknál dolgoznak, továbbá alternatív jövedelemforrás a helyben megtermelt mezőgazdasági termékek értékesítése és a falusi turizmus. A *LEADER program keretein belül megpályázható pénzek azonban nem oldhatják meg a térség gazdasági és szociális problémáit egyik pillanatról a másikra*, de ez egy jó lehetőség arra, hogy együttműködve, partnerként minden település saját lehetőségein, keretein belül megvalósíthasson számára addig elérhetetlen projekteket. Fontos az is, hogy a korábban egymással rivalizáló települések együttes erővel javítsanak életkörülményeiken a civil szervezetek, vállalkozások, önkormányzatok és magánszemélyek hatékonyabb együttműködése révén.

A PÁLYÁZAT ELŐKÉSZÍTÉSE ÉS MEGVALÓSÍTÁSA

A LEADER+ program előkészítéseként kérdőíves lekérdezés (2000 db) segítségével igyekeztek a pályázat készítői felmérni, milyen feladatok, illetve intézkedések kapjanak helyet a pályázatban, figyelemmel a lehetséges támogatások megalapozására. Minden településen tájékoztatókat tartottak, hogy a lakosság minél szélesebb körben megismerkedjen a programmal, a pályázat lehetőségeivel. Szép számmal gyűltek össze a támogatók és a kétkedők, de a beadott pályázatok száma bizonyítja a program támogatottságát.

77 db pályázat érkezett be, a legtöbb, 22 a „Természeti és népi örökség megőrzése, ápolása" jogcímet célozta meg. A pályázatok szektoronkénti megoszlását tekintve a legtöbb, 27 pályázat az önkormányzatoktól érkezett, míg civil szervezetektől 26, önkormányzati intézményektől 12. Szerződéskötésre 65 pályázatnál került sor.

A „Dél-Mátra 11" akciócsoport környezetében létrejött az a munkakapcsolat, amely biztosította a program megvalósítását, melyben meghatározó szerepet töltöttek be az önkormányzatok, a polgármesteri hivatalok dolgozói, jegyzők és a polgármesterek.

A résztvevőknek a legnagyobb feladatot a támogatások pénzügyi elszámolása okozta. Ám ha már másért nem, de a LEADER program azért is megérte a sokszor erőn felüli, addig ismeretlen munka eredményes végigvitelét, mert ennek eredményeként a pályázók többsége megtanulta az európai uniós pályázatok szigorú pénzügyi elszámolását.

Összehasonlítva a 2005. júliusi (ekkor alakult a „Dél-Mátra 11" akciócsoport) és a legfrissebb, 2009. májusi munkanélküliségi adatokat megállapítható, hogy a mun-

kanélküliek/álláskeresők száma emelkedett, de felfedezhető a LEADER program némi hatása is, mert a falvakban élők a nehézségek ellenére nem vándoroltak el, hanem megmaradtak a fejlődést ígérő településeken, ezzel is bizonyítva a LEADER népességmegtartó erejét (1. táblázat). Remélhetőleg az idegenforgalmat érintő fejlesztések a térség gazdaságára élénkítő hatást gyakorolnak, továbbá a térségi szemléletmód kialakításával, a tájhoz való kötődéssel, a feledésbe merülő hagyományok felélesztésével mérhető életszínvonalbeli javulás következik be.

1. táblázat

A munkanélküliség változása a „Dél-Mátra II" településein[1]

Megnevezés	2005.07.20.	2009.05.20
Regisztrált munkanélküliek száma	711	1004
Ebből 365 napnál hosszabb	123	207
Munkavállaló korú népesség	11 160	11 059
Relatív mutató[2]	6,96	9,70

Forrás: saját szerkesztés az Állami Foglalkoztatási Szolgálat adatai alapján

2. táblázat

A helyi vidékfejlesztési terv megvalósulásának eredményei

Intézkedések sorszáma, megnevezése	Projektek száma (db)	Közvetlen eredmények
1. sz. intézkedés: Tájspecifikus turisztikai fejlesztések támogatása	7	7 db új, vagy felújított, turisták fogadására alkalmas szolgáltató hely kialakítása
2. sz. intézkedés: Természeti és népi örökség megőrzése, ápolása	22	Olyan épített vagy természeti értékek feltárása, bemutatása, amelyek az adott település vagy települések történeti, természeti értékeit mutatják be, melynek következtében az odalátogatók száma 20%-kal emelkedik
3. sz. intézkedés: Környezettudatos térségi programok támogatása	6	Természetes erőforrások védelme, speciális természeti értékek megőrzése, kedvezőbb élőhelyek, tisztább környezet, javuló életkörülmények
4. sz. intézkedés: Megvalósíthatósági és tervpályázatok támogatása	8	Tervdokumentációk elkészítése, más pályázatokon való részvételre
5. sz. intézkedés: Tájhoz kötődő képzések, átképzések, oktatások támogatása	2	A gazdasági szerkezethez igazodó képzések, a térség munkanélküliségének mérséklése, tartós munkanélküliek számának csökkentése, angol nyelv és számítástechnika oktatása
6. sz. intézkedés: Tájspecifikus tömegsport és szabadidős tevékenységek támogatása	16	Sport és kulturális programok lebonyolítása
7. sz. intézkedés: Helyi termékek hozzáadott értékét növelő támogatás	1	A térségben előállított helyi termékek hozzáadott értéke nő
8. sz. intézkedés: Integrációs tevékenységek támogatása	5	Több szektort egyidejűleg érintő fejlesztések megvalósulása, mellyel a térség humánerőforrásának koncentrációja elkezdődhet
9. sz. intézkedés: Hátrányos helyzetű lakosság esélyegyenlőségének javítása	1	A hátrányos helyzetű lakosság új, keresőképes tevékenységhez szükséges ismeretekre tett szert, ezáltal az életkörülményeik javulnak
10. sz. intézkedés: Nemzetközi együttműködés	2	Testvértelepülések kapcsolatainak kialakítása

Forrás: „Dél-Mátra II" akciócsoport zárójelentése

[1] Abasár, Atkár, Detk, Domoszló, Gyöngyöshalász, Halmajugra, Kisnána, Ludas, Markaz, Vécs, Visonta

[2] *Relatív mutató:* a regisztrált munkanélküliek a munkavállalási korú népesség %-ában.

AZ ÚMVP ALAPJÁN TÁMOGATHATÓ LEADER PROGRAM A 2007-2013-AS IDŐSZAKBAN

A 2007-2013 közötti időszakra az alábbi három fő vidékfejlesztési politikai cél került kitűzésre: a termelési ágazat versenyképességének növelése; a környezet és a táj javítása a földgazdálkodási támogatásokon keresztül; az életminőség növelése a vidéki térségekben és a gazdasági tevékenységek diverzifikációjának előmozdítása. Ennek megfelelően a jövőbeni vidékfejlesztések három közösen megállapodott fő szakpolitikai célra összpontosítanak:

- A mezőgazdaság és az erdészet versenyképességének javítása (Markaz, Vécs, Abasár, Kisnána, Domoszló, Gyöngyöspata, Gyöngyössolymos, Gyöngyösoroszi).
- A termőföld-hasznosítás támogatása és a környezet minőségének javítása (Visonta, Domoszló).
- Az életminőség javítása és a gazdasági tevékenység diverzifikálásának ösztönzése (Markaz, Kisnána, Atkár).

A vidékfejlesztési programok keretében minden egyes fő célkitűzéshez tartozik egy tematikus tengely. A három tematikus tengely a Leader-megközelítés (Leader-tengely) „módszertani" (IV.) tengelyével egészül ki. A program átfogó egyensúlyának érdekében minden tengelyre meghatározták a minimális finanszírozás mértékét (10% az I. tengely, 25% a II. tengely, 10% a III. tengely és 5% a Leader-tengely esetében – ennek mértéke az új tagállamokban 2,5%). Minden program tartalmaz egy finanszírozandó Leader-tengelyt

- a helyi fejlesztési stratégiák HVS helyi akciócsoportok általi végrehajtása egy vagy több tematikus tengelyen alapul a három közül;
- a köztük megvalósuló (transznacionális és területközi) együttműködési projektek; és
- a helyi akciócsoportok működési költségei, a helyi vidékfejlesztési stratégiák kidolgozásához és a terület ösztönzéséhez szükséges kapacitásépítés.

A jövőre vonatkozó elképzeléseket vizsgálva megállapítható, hogy az akciócsoportok településein ráébredtek arra, hogy a program folytatása a térségben környezeti, turisztikai, munkahely-teremtési változásokat eredményezhet. A 2007-2013-as időszakban pedig a korábban nem nyertes akciócsoportok a már elindult, sikeres településekhez csatlakoztak, előmozdítva a térségek megismertetését, a munkahely-teremtést, a foglalkoztatást (*Wölcz – Bárdosné Kocsis, 2007*).

A gyöngyösi térségben az előző időszakban megalakult „Dél-Mátra 11" tovább fejlődött „Dél-Mátra" néven, 24 település összefogásával. Ez év elején már le is zárult a pályázatok beadása. Az ÚMVP III. tengely intézkedéseire beadott támogatási kérelmek feldolgozása még zajlik, de a beadott 57 pályázat a 3. táblázat szerinti képet mutatja.[3]

3. táblázat

ÚMVP III. tengely vidékfejlesztési intézkedéseire benyújtott kérelmek – jogcímenkénti összesítés

Megnevezés	Kérelmek száma (db)	Támogatás összege (ezer Ft)
Mikrovállalkozások létrehozására és fejlesztésére összesen	14	225 046
Turisztikai tevékenységek ösztönzésére összesen	17	119 755
Falumegújításra és -fejlesztésre összesen	19	373 123
Vidéki örökség megőrzésére összesen	7	199 104
Összesen	**57**	**917 217**

Forrás: www.delmatra.hu

[3] Az ÚMVP-ben a LEADER IV. tengely pályázati lehetőségei a közelmúltban nyíltak meg. (Cs. L.)

4. táblázat

ÚMVP III. tengely intézkedéseire benyújtott kérelmek – szektoronkénti összesítés

Megnevezés	Kérelmek száma (db)	Támogatás összege
Civil szervezet összesen	10	217 906
Önkormányzat összesen	17	379 510
Vállalkozó összesen	13	223 946
Egyéni vállalkozó összesen	4	30 656
Magánszemély összesen	13	65 199
Összesen	57	917 217

Forrás: www.delmatra.hu

Fontos a 4. táblázatban szereplő szervezetek megmozdulása, mert többségében helyi lehetőségekre alapoznak, ami komparatív előny. A vállalkozások várhatóan önfoglalkoztatás mellett további munkaalkalmat is nyújtanak. Emellett jelentős közösségformáló erejük is említést érdemel.

A LEADER program az ÚMVP keretében még kezdeti stádiumban van, de remélhetően a LEADER+ program korábbi szakaszában a „Dél-Mátra 11" akciócsoport által kezdett utat a „Dél-Mátra" akciócsoport folytatja, és a pozitív hatásokat tovább erősíti majd. Ígéretes az is, hogy az akciócsoportok a kezdeti idegenkedések és nehézségek után, megtalálva a közös hangot egymással, összefogva más akciócsoportokkal, illetve külföldi LAG-okkal, jó irányt mutatnak a következő LEADER generációnak. Tanulságos az egyik résztvevő, Domoszló polgármesterének, *Gyurkó Bélának* a közlése: „Polgármesterként is megmaradtam az az egyszerű paraszt gyerek, aki nem a pénzért dolgozik a LEADER programban, hanem azért, hogy más is úgy szeressen itt vidéken élni, mint én."

FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

(1) Dél-Mátra 11 akciócsoport zárójelentése (2008) – (2) KSH, gyorsjelentések – (3) Magda S. (2007): Az agrárium és a vidékfejlesztés az 1960-as évektől az uniós csatlakozásig. – (4) Magda S. – Magda R. (2009): A globális gazdasági válság és a magyarországi agrárgazdaság kilátásai. Gazdálkodás, 53. évf. 2. sz. – (5) MVH (2005), KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1991-2005) – (6) ÚJ MAGYARORSZÁG VIDÉKFEJLESZTÉSI TERV (2007) – (7) Wölcz A. – Bárdosné Kocsis É. (2007): LEADER program – Vidéki értékeink fejlesztése. – (8) Helyi Közösség Stratégiai vázlata (Dél-Mátra Helyi Közösség) – (9) www.eu.hu – (10) www.videkfejlesztes.lap.hu – (11) www.leaderkozpont.hu – (12) www.ec.europa.eu – (13) www.delmatra.hu